

مبدا احتساب خسارت تأخیر تادیه

داوود حسن خانی
قاضی دادگستری

اعم از اینکه راجع به معاملات با حق استرداد یا سایر معاملات استقراضی یا غیر معاملات استقراضی باشد خسارت تأخیر تادیه معادل صدی دوازده محکوم به در سال است و...

و در ماده ۲۲۵ قانون آیین دادرسی مدنی آمده است: "در صورتیکه موضوع تعهد تادیه وجه نقدی باشد حاکم می‌تواند با رعایت ماده ۲۲۱ مدیون را به جبران خسارت حاصله از تأخیر تادیه دین محکوم نماید."

و ماده ۲۲۱ قانون مدنی می‌گوید: "اگر کسی تعهد اقدام به امری را بکند یا تعهد نماید از انجام امری خودداری کند در صورت تخلف مسوول خسارت طرف مقابل است مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده و یا تعهد عرفاً به منزله تصریح شده باشد و یا به حسب قانون موجب ضمان باشد." (۵)

حال پس از اشاره‌ای گذرا به مواد قانون ثبت اسناد و املاک و قانون آیین دادرسی مدنی و قانون مدنی در مورد خسارت تأخیر تادیه که قابلیت اجرا داشته‌اند با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸ برای استقلال اقتصادی جامعه و ریشه کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد با حفظ آزادی او اقتصاد جمهوری اسلامی ایران براساس ضوابط زیر استوار می‌شود:

در بند پنجم اصل چهارم و سوم آمده است: "منع اضرار به غیر و انحصار و احتکار و ربا و دیگر معاملات باطل و حرام" و طبق اصل چهارم و نهم قانون اساسی: "دولت موظف است ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، رشوه، اختلاس، سرقت، قمار، سوءاستفاده از موقوفات، سوءاستفاده از مقاطعه کاریها و معاملات

املاک می‌گوید: "خسارت تأخیر تادیه در صورتیکه در محاکم عدلیه مورد مطالبه واقع شود مشمول مواد ۴۲ و ۴۴ قانون تسریع محاکمات خواهد بود و در صورتیکه بوسیله اداره ثبت مآخوذ شود از قرار صدی دوازده در سال بوده و..."

مبدا احتساب خسارت تأخیر تادیه دو قسم است:

مبدا احتساب خسارت تأخیر تادیه دو

قسم است:

اول: برای اسناد شرطی و معاملات با حق

استرداد از تاریخ سررسید سند.

دوم: برای اسناد رهنی و هر سند

استقراضی دیگر از تاریخ ابلاغ اظهاریه

یا اجرائیه یا تقدیم دادخواست به دادگاه.

اول: برای اسناد شرطی و معاملات با حق استرداد از تاریخ سررسید سند.

دوم: برای اسناد رهنی و هر سند استقراضی دیگر از تاریخ ابلاغ اظهاریه یا اجرائیه یا تقدیم دادخواست به دادگاه.

قانونگذار در قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۲۵ شهریورماه ۱۳۱۸ در باب دهم از فصل سوم طبق مواد ۷۱۹ الی ۷۲۶ و با عنوان "در خسارت تأخیر تادیه" آورده است: "در دعاوی که موضوع آن وجه نقد است

در تعریف خسارت آمده است

الف. مالی که باید از طرف کسی که باعث ایراد ضرر مالی به دیگری شده به متضرر داده شود.

ب. زیان وارد شده را هم خسارت می‌گویند. (۱) در تعریف خسارت تأخیر تادیه گفته شده است: خسارتی است که از بابت دیر پرداخت وجه نقد از طرف مدیون باید به دائن داده شود. خسارت تأخیر تادیه از مصادیق "ربح پول" است که در اصطلاح عامیانه به آن نزول گفته می‌شود، خسارت دیرکرد هم به آن گفته می‌شود. (۲)

مبدا و منشأ خسارت تأخیر تادیه

قانون مدنی ناپلئون مبدا خسارت تأخیر تادیه را اصولاً از زمان تقدیم دادخواست به دادگاه قرار داده بود، آئین دادرسی مدنی ما هم از این اصول پیروی کرده است و موضوع خسارت تأخیر تادیه از سال ۱۳۰۶ در قوانین ما برقرار شده است. (۳)

قانون ثبت اسناد و املاک مصوب ۲۶ اسفندماه سال ۱۳۱۰ در مواد ۳۳ و ۳۴ و ۳۶ (که ماده ۳۴ آن قانون در مورخ ۱۳۵۱/۱۰/۱۸ اصلاح گردیده و به مواد ۳۴ و ۳۴ مکرر تبدیل شده است) صراحتاً دریافت خسارت تأخیر تادیه را پیش بینی نموده و در ماده ۳۴ آن قانون آمده است: "در مورد معاملات مذکور در ماده ۳۳ و کلیه معاملات شرطی و رهنی راجع به اموال غیرمنقول در صورتی که بدهکار ظرف مدت مقرر در سند، بدهی خود را نپردازد بستانکار می‌تواند وصول طلب خود را توسط دفترخانه تنظیم کننده سند درخواست کند. دفترخانه بنا به تقاضای بستانکار اجرائیه برای وصول طلب و اجور و خسارت دیرکرد صادر خواهد کرد و...." ماده ۳۶ قانون ثبت اسناد و

دولتی، فروش زمینهای موات و مباحات اصلی، دایر کردن امکان فساد و سایر موارد غیرمشروع را گرفته و به صاحب حق رد کند و در صورت معلوم نبودن او به بیت المال بدهد. این حکم با رسیدگی و تحقیق و ثبوت شرعی بوسیله دولت اجرا شود. (۶)

لذا چنانچه واضح و روشن می باشد ربا از نظر اسلام حرام است و قانون اساسی در اصول چهل و سوم و چهل و نهم باطل بودن و ممنوعیت معاملات ربوی و ثروتهای حاصل از معاملات ربوی را غیرشرعی و غیرقانونی اعلام کرده و حتی دولت موظف به اخذ ثروتهای ناشی از ربا و استرداد آن به صاحب حق گردیده است. امام خمینی ره در کتاب شریف تحریرالوسیله می فرمایند حرمت ربا تحقیقاً بوسیله قرآن کریم و سنت معصومین علیهم السلام و اجماع مسلمین ثابت است، بلکه بعید نیست که حرمت آن از ضروریات دین باشد و ربا از گناهان کبیره و بزرگ است و در قرآن عزیز و اخبار زیادی به شدت با آن برخورد شده است و... (۷)

ربا بر دو قسم است: ۱. معامله ای ۲. قرضی اما اولی آنست که یکی از دو چیز مثل هم یا زیاده عینی، به مثل دیگر فروخته شود مانند فروختن یک من گندم به دو من آن یا به یک من و یک درهم، یا با زیاده حکمی مانند یک من گندم نقداً به یک من نسیه و... (۸)

در فرهنگ معین جلد دوم ربا در لغت به معنی ۱. سود یا ربحتی که داین از مدیون می ستاند ۲. فضل و منت آورده شده است. (۸) همچنین ربا به معنی زیادت است چنانکه خداوند در قرآن فرموده: "فانا انزلنا علیها الما اهتزت و ربت...". سوره حج آیه ۵ (۹)

در اصطلاح ربا عبارت است از بیع یکی از دو مال همجنس که مکیل و یا موزون باشد به دیگری با زیادت در یکطرف، خواه زیادت حقیقی باشد مانند فروختن یک قفیز گندم به دو قفیز آن و خواه زیادت حکمی باشد مثل فروختن یک قفیز گندم نقد به یک قفیز نسیه و یا قرض ستاندن یکی از آن دو در مقابل دیگری با زیادت، هر چند آنها مکیل و موزون نباشند. این قلمه در المعنی می نویسد: "ربا در شرع عبارت است از زیادت در اشیا مخصوصه (طلا، نقره، خرما، گندم، جو، نمک).

با استفاده از متون فقهی ربا بر دو گونه است: ۱. ربا فضل و آن زیادت عینی است یعنی جنس ربوی به مثل خود با زیادت یکی از عوضین.

۲. ربا نسیه و آن بیع جنس ربوی به مثل خود بطور نسیه، مثل فروختن یک قفیز گندم نقد به یک قفیز گندم نسیه. (۱۰)

حرمت ربا به اتفاق مسلمین و صریح قرآن مجید است: "أحل الله البیع و حرم الربوا...". سوره بقره آیه ۲۷۶

"یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و ذروا ما بقی من الربوا ان کنتم مومنین" سوره بقره آیه ۲۷۸ (۱۱)

در زبده البیان آمده است: ربا در لغت یعنی فرونی لیکن در معنی اصطلاحی آن، مراد آن است که یا ربا در بیع است به اینکه نوع مبادلات را بصورتی انجام دهند که ربوی شود به اینکه جنس و متاعی مانند گندم را مثلاً با همان جنس معاوضه نمایند با چیزی اضافه و یا ربا در قرض به اینکه مثلاً کسی هزار تومان بدهد و در مدتی بعد یک هزار و صد تومان بگیرد که هر دو نوع معامله حرام است و موجب بطلان. (۱۲)

حال این سوال مطرح می شود که آیا خسارت تاخیر تادیه با ربا یکی است و یا اینکه ماهیتی متفاوت دارد در کتاب آیین دادرسی مدنی و بازرگانی نوشته مرحوم احمد متین دفتری آمده است این خسارت (خسارت تاخیر تادیه) در واقع ربح پول و اجرت آن است که برای احتراز از معارضه با قاعده حرمت ربا عنوان خسارت به آن داده شده است که اجرت پول مانند اجرت و منافع هر مال دیگری به دو صورت اجرت المسمی و اجرت المثل خواهد بود. یکی از مصادیق ربا که مطرح گردیده خسارت تاخیر تادیه می باشد که آن را شاخه ای از قرض ربوی می داند و آن اینکه مدیون از آن جهت که در موعد مقرر دین خود را ادا نکرده است باید مبلغی را به عنوان خسارت ناشی از تاخیر در اداء دین به طلبکار بپردازد. (۱۳)

این که پرداخت این وجه اضافی به عنوان خسارت تاخیر تادیه ربا محسوب می شود و یا خیر و حرام است و یا خیر اختلاف نظر وجود دارد. آنها که خسارت تاخیر تادیه را ربا نمی دانند معتقدند که در واقع جریمه ای برای بدهکار که به موقع دین خود را نپرداخته و در نهایت موجب تحمل ضرر و زیان از ناحیه طلبکار گردیده تعیین شده و آن را مشمول ربا نمی دانند.

ولی از طرف دیگر چون این مبلغ اضافی است که مدیون می پردازد و معمولاً درصد و نرخ معینی هم دارد ربا می دانند و مطالبه و دریافت آن را حرام.

ولی باید گفت در ربا دو رکن اصلی وجود دارد: ۱. مال حاصل شده یکی از دو عوض معامله باشد و بطور

مستقل سببی برای آن نمی توان تصور کرد. ۲. آنچه داده شده چیزی زیاد بر آن اخذ شود.

در خسارت تاخیر تادیه آنچه وام دهنده تحصیل می کند خسارتی است آن هم به میزان کمترین مقدار که در اثر عدم اجرای تعهد مدیون و محروم شدن از طلبش در وعده مشخص بوده است که ممکن است شامل ضررهای متعارف و با سود حاصل نشده باشد که در اثر عهده شکنی مدیون ایجاد گردیده، که مسبب این ضررها تلقی می گردد و باید این ضرر را جبران کند که از باب اتلاف و تسبیب ضامن خواهد بود.

اگر به دقت ارزش مبادلات در عرصه زندگی اقتصادی مورد توجه قرار گیرد به خوبی می توان دریافت که کاهش بخشی از ارزش پول با گذشت زمان حتمی خواهد بود، مدیونی که بدهیش را در وعده مقرر نمی پردازد و مدتها از منافع سرمایه دیگری که در اختیار وی باقی مانده است سودها تحصیل می کند و در عوض دائن از سرمایه اش محروم و از منافع سرمایه اش در عرصه مبادلات اقتصادی بی نصیب می گردد آیا عادلانه خواهد بود که شخص مدیون بدون جهت دارای منافع سرمایه دیگری و دائن از منافع سرمایه خویش بی بهره ماند و یا حتی متضرر گردد؟ و به گفته یکی از حقوقدانان استفاده مدیون اکل مال به باطل نخواهد بود؟ و آیا شخصی که با مبلغ معین که آن را به مدیون تحویل داده است و در سال مشخصی می توانست قطعه زمینی و یا اتومبیلی را خریداری کند پس از گذشت چند سال آیا خواهد توانست همان را خریداری کند و اگر نمی تواند این زیان مشخص را چه کسی غیر از مدیون بر دائن به علت عدم انجام تعهدش و اداء دینش وارد کرده است؟

در مورد اعتبار نظریات شورای نگهبان مبنی بر خلاف شرع بودن مواد ۷۱۹ تا ۷۲۳ قانون آئین دادرسی مدنی این نظریه وجود دارد که طبق اصل ۲۲ قانون اساسی که می گوید مجلس شورای اسلامی نمی تواند قوانینی وضع کند که با اصول و احکام مذهب رسمی کشور یا قانون اساسی مغایرت داشته باشد تشخیص این امر به ترتیبی که در اصل ۹۶ آمده بر عهده شورای نگهبان است.

و اصول ۹۱ و ۹۴ و ۹۵ و ۹۶ قانون اساسی که قانون مصوب مجلس را تنها مجلس می تواند نسخ کند و صلاحیت شورای نگهبان چنان که از آئین دادرسی آن در قانون اساسی بر می آید محدود به جلوگیری از تصویب قوانین خلاف شرع و قانون اساسی است لذا،

نظر شورای نگهبان را در مورد خسارت تأخیر تادیه و موضوع مواد ۷۱۹ تا ۷۲۳ برای دادرسان الزام آور نمی دانند.

البته قدرت نفوذ نظریات شورای محترم نگهبان در محاکم دادگستری و احترام دادرسان دادگاه ها نسبت به نظریات آن شورا را نمی توان از نظر دور داشت. (۱۴)

در سال ۱۳۶۰ دو استفتاء از سوی حضرت امام خمینی ره در پاسخ به شورای حقوقی بنیاد مستضعفان و کارکنان سازمان ثبت اسناد و املاک به شرح ذیل اصدار میابد:

از شورای حقوقی بنیاد مستضعفان

احتراماً، چون در نتیجه عدم انجام تعهد در موعد مقرر به متعهدله خساراتی وارد می شود بدین جهت قانون موجود این خسارت را نسبت به اصل بدهی به میزان ۱۲٪ در سال بعنوان خسارت تأخیر تادیه پیشبینی نموده است. اینک خواهشمند است از محضر مبارک استفتاء فرمایند که با توجه به رقم مشخصی که قانون تعیین کرده آیا این خسارت شرعاً بهره تلقی می شود یا خیر؟

عضو شورای حقوقی

بسمه تعالی. آنچه به حساب دیرکرد تادیه بدهی گرفته می شود ربا و حرام است.

محل مهر حضرت امام ره

بسمه تعالی. محضر مبارک حضرت آیت ... امام خمینی، رهبر کبیر انقلاب و بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران مدظله العالی، احتراماً به عرض مبارک می رساند، چون اعضاء انجمن اسلامی کارکنان سازمان ثبت اسناد در وقتی که با اجراء مفاد مادتین ۳۶ و ۳۷ آئین نامه اجراء اسناد رسمی لازم الاجراء که فتوایی آن به پیوست می باشد به جهت منطبق نبودن با روح قانون اساسی و احکام مقدسه اسلام تکلیف شرعی خود را پرسش و اظهار می دارد که طلب کاران تقاضای خسارت تأخیر تادیه (صدی دوازده در سال) از بدهکاران خود می نمایند و ما نمی توانیم از اجراء مفاد مواد فوق عدول نمائیم تکلیف شرعی ما چیست؟ تقاضا داریم در این مورد انجمن اسلامی را ارشاد فرمائید.

انجمن اسلامی کارکنان سازمان ثبت اسناد و املاک

بسمه تعالی. مبلغی که بابت خرید تأخیر تادیه گرفته می شود ربا و حرام است.

محل مهر حضرت امام(ره)

در تاریخ ۱۳۶۱/۲/۶ بانک مرکزی به شرح ذیل استفساری می نماید:

شورای نگهبان قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

عطف به مذاکرات مورخ ۱۳۶۱/۱/۶ درخصوص اخذ جریمه ناشی از تأخیر تادیه مطالبات بانکها از

مشتریان خود، خواهشمند است با توجه به متن زیر که به صورت یک بند از قراردادهای گنجانده می شود نظر خود را اعلام فرمائید.

در صورت عدم تسویه کامل بدهی ناشی از قرارداد تا سررسید مقرر به علت تأخیر در تادیه بدهی ناشی از این قرارداد از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی، جریمه هایی به این بدهی تعلق خواهد گرفت، از این رو، وام و یا اعتبار گیرنده، با امضاء این قرارداد، ملزم و متعهد می شود تا زمان تسویه کامل بدهی ناشی از این قرارداد، علاوه بر بدهی تادیه نشده مبلغ... برای هر سال نسبت به بدهی مذکور به عنوان جریمه خسارت ناشی از تأخیر تادیه به بانک پرداخت نماید، به همین منظور، وام و یا اعتبار گیرنده، ضمن امضاء این قرارداد به طور غیرقابل برگشت به بانک اختیار داد که از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی، معادل مبلغ جریمه متعلقه از حساب های وام و یا اعتبار گیرنده برداشت و یا به همان میزان از سایر دارائی های آن تملک نماید. اخذ جریمه تأخیر تادیه موضوع این ماده مانع تعقیب

عملیات اجرائی برای وصول مطالبات بانک نخواهد شد.

محسن نوربخش

نظریه مورخ ۱۳۶۱/۴/۸ فقهای شورای نگهبان در رابطه با مطالبه خسارت تأخیر تادیه از سوی بانکها.

بسم الله الرحمن الرحيم. ریاست محترم بانک مرکزی ایران. عطف به نامه شماره ۰۳۳۶ مورخ ۱۳۶۱/۲/۶. موضوع سوال در جلسه فقهای شورای نگهبان مطرح و مورد بررسی قرار گرفت نظر اکثریت آقایان فقها به شرح ذیل اعلام می شود:

عبارت (جریمه ای به این بدهی تعلق خواهد گرفت) تبدیل شود به (مبلغی به ذمه امضاء کننده در قرارداد تعلق خواهد گرفت) و عبارت (به عنوان جریمه خسارت ناشی از تأخیر تادیه) تبدیل شود به (برحسب قرارداد) و عبارت (معادل مبلغ جریمه متعلقه) تبدیل شود به (معادل مبلغ مورد قرارداد) و عبارت (اخذ جریمه تأخیر تادیه موضوع این ماده) تبدیل شود به (اخذ مبلغ مقرر موضوع این ماده)

قائم مقام دبیر شورای نگهبان - محسن هادوی
شورای محترم نگهبان در نظریه مورخ ۱۳۶۲/۸/۲۵ در پاسخ شورای عالی قضائی می نویسد:

بسم الله الرحمن الرحيم. شورای عالی قضائی عطف به نامه شماره ۱/۲۶۹۴۱ مورخ ۱۳۶۲/۱/۳۱ موضوع در جلسه رسمی فقهای شورای نگهبان مطرح و بررسی شد (دریافت خسارت تأخیر تادیه موضوع مواد ۷۱۲ و ۷۱۹ قانون آئین دادرسی به نظر اکثریت فقها مغایر با موازین شرعی شناخته شد)

دبیر شورای نگهبان لطف الله صافی

نظر مورخ ۱۳۶۴/۴/۱۲. بسم الله الرحمن الرحيم. شورای محترم عالی قضائی نظر به اینکه در موضوع حکم خسارت تأخیر تادیه مراجعات متعددی به شورای نگهبان می شود و از قرار بعض شکایات بانک ها مطالبه خسارات تأخیر تادیه می نمایند موضوع در جلسه رسمی فقهای شورای نگهبان مطرح شد و به شرح ذیل اعلام نظر گردید: "مطالبه مازاد بر بدهی بدهکار بعنوان خسارت تأخیر تادیه چنانچه حضرت امام مدظله نیز صریحاً به این عبارت (آنچه به حساب دیرکرد تادیه بدهی گرفته می شود ربا و حرام است) اعلام نموده اند جایز نیست و احکام صادره بر این مبنی نیز شرعی نمی باشد بنابراین مواد ۷۱۹ تا ۷۲۳ قانون آئین دادرسی حقوقی و سایر موادی که بطور متفرق احتمالاً در قوانین در این رابطه

مواد ۷۱۹ تا ۷۲۳ قانون آیین دادرسی حقوقی و سایر موادی که بطور متفرق احتمالاً در قوانین در این رابطه موجود باشد خلاف شرع انور است و قابل اجراء نیست.

دبیر شورای نگهبان لطف الله صافی
در تاریخ ۱۳۶۵/۲/۳ آقای نخست وزیر وقت نامه ای به شماره ۱۰۱/۱ - ۲/۸ ن به شورای نگهبان ارسال می دارد به این شرح: شورای محترم نگهبان قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نظر به اینکه وزارت امور اقتصادی و دارائی (سازمان سرمایه گذاری و کمکهای اقتصادی و فنی ایران) به نمایندگی از طرف دولت به موجب موافقت نامه مورخ بهمن ماه ۱۳۵۳ معادل ۲۳ فوریه ۱۹۷۵ به شرح پیوست مبلغ یک میلیارد دلار به کمیساریای انرژی اتمی فرانسه و با ضمانت دولت فرانسه وام داده و طبق نامه مربوط مقرر شده است وام گیرنده در مدت وام ۷/۷۵ درصد در سال بهره پرداخت نماید و نیز در صورت تاخیر در پرداخت اقساط وام یازده درصد بطور مرکب ماهانه بهره پرداخت نموده علاوه بر آن ضرر و زیان و هزینه های متحمل توسط وام دهنده را جبران نماید و با عنایت به اینکه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران کمیساریای انرژی اتمی فرانسه از بازپرداخت اصل و بدهی های متعلقه امتناع کرده و در نتیجه سازمان سرمایه گذاری به ناچار برای احقاق حق و وصول مطالبات خویش بنا بر شرط مقرر در موافقت نامه به دیوان داوری ائتاق بازرگانی بین المللی که مرجع داوری مورد توافق طرفین بوده مراجعه کرده است. لیکن کمیساریای انرژی اتمی فرانسه در برابر دعوای مطروح در دیوان مذکور ضمن دفاعیات در مورد عدم پرداخت دین به استناد قوانین ایران خود را ملزم به پرداخت بهره مقرر در موافقت نامه فوق الاشعار نمی داند لذا استدعا دارد با توجه به اصل ۹۸ قانون اساسی اعلام نظر فرمائید مطالبه بهره و خسارت دیرکرد بر مبنای موافقت نامه مذکور مغایرتی با موازین شرعی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران دارد و یا خیر؟

میرحسین موسوی نخست وزیر
پاسخ شورای نگهبان به این شرح است:
بسم الله الرحمن الرحیم. جناب آقای نخست وزیر محترم جمهوری اسلامی ایران عطف به نامه شماره ۱۰۱/۱ - ۲/۸ ن مورخ ۱۳۶۵/۲/۳ موضوع در

جلسه رسمی شورای نگهبان مطرح و پس از بحث و بررسی لازم، بدین صورت اعلام نظر گردید: "مطالبه بهره و خسارت دیرکرد بر مبنای موافقت نامه مورخ بهمن ۱۳۵۳ برابر با فوریه ۱۹۷۵ با کمیساریای انرژی اتمی فرانسه و با ضمانت دولت فرانسه با موازین شرعی و قانون جمهوری اسلامی ایران مغایرت ندارد"
دبیر شورای نگهبان لطف الله صافی
شورای محترم نگهبان به تاریخ ۱۳۶۷/۱۰/۱۴ به شرح ذیل اعلام نظر می نماید

بسم الله الرحمن الرحیم. شورای عالی قضائی عطف به نامه شماره ۱/۲۶۹۴۱ مورخ ۱۳۶۲/۵/۳۱ آن شورای محترم و پیرونامه های شماره ۹۴۹۹ مورخ ۱۳۶۲/۸/۲۵ و ۳۸۴۵ مورخ ۱۳۶۴/۴/۱۲ با اینکه نیازی به اظهار نظر مجدد نیست و تمام مواد و تبصره های موجود در قوانین و آئین نامه ها و مقرراتی که اجازه اخذ مبلغی به عنوان خسارت تاخیر تادیه می دهد (که حقیقت آن اخذ مازاد بر بدهی بدهکار است) باطل است معذک به لحاظ اینکه بعضی مقامات ثبتی هنوز هم تردید دارند و لذا نظر شورای نگهبان به شرح ذیل اعلام می شود آن قسمت از ماده ۳۴ قانون ثبت و تبصره ۵ و ماده ۳۶ و ۳۷ آئین نامه اجرای ثبت که اخذ مازاد بر بدهی بدهکار را به عنوان خسارت تاخیر تادیه مجاز شمرده است خلاف موازین شرع و باطل اعلام می شود. لازم به تذکر است که تاخیر اداء دین حال پس از مطالبه طلبکار برای شخص متمکن شرعاً جرم و قابل تعزیر است.

دبیر شورای نگهبان. محمد محمدی گیلائی
از آنجا که بانکها در مورد دریافت خسارت تاخیر تادیه با مشکلاتی روبرو بودند در مورد وامهایی که بعضاً کلان بوده در بازپرداخت آن تعلل می شد به لحاظ چاره جوی در نامه رئیس بانک مرکزی خطاب به شورای نگهبان جهت پرهیز از استفاده از عبارت خسارت تاخیر تادیه و پرهیز از عنوان ربوی عنوان جریمه را پیشنهاد نمودند که ضمن قرارداد با وام گیرنده از سوی وام گیرنده اختیار وکالت به بانک داده شود تا معادل مبلغ جریمه مذکور که در قرارداد مورد توافق طرفین قرار گرفته بود از حساب وام گیرنده برداشت شود. لذا نامه ذیل خطاب به شورای نگهبان صادر شد:

شورای نگهبان قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران همانطور که استحضار دارند نظر آن شورای محترم درخصوص اخذ جریمه ناشی از خسارت تاخیر تادیه مطالبات بانکها از مشتریان خود طی نامه

شماره ۳۳۶ مورخ ۱۳۶۱/۲/۶ استفسار گردید پاسخ نامه مذکور طی نامه شماره ۴۵۶۲ مورخ ۱۳۶۱/۴/۸ که حاوی نظرات اصلاحی شورا بود به بانک مرکزی ایران ابلاغ شد لیکن نظر به اینکه اجرای نظرات اصلاحی آن شورا بانکها را عملاً مواجه با مشکلاتی می نمود مراتب با حضور حضرت آیت الله حاج آقا غلامرضا رضوانی عضو فقهای شورای نگهبان قانون اساسی در چهارصد هفتاد و نهمین جلسه شورای پول و اعتبار مطرح گردید و قرار شد تغییرات لازم در این مورد به عمل آید اکنون عین مفاد ماده ای که در قراردادهای سیستم بانکی به مشتریان خود تحت عنوان خسارت تاخیر تادیه گنجانده می شود جهت اظهار نظر تقدیم می گردد. خواهشمند است نظر آن شورا را در مورد متن ذیل اعلام و مراتب را ابلاغ فرمائید.

در صورت عدم تسویه کامل بدهی ناشی از قرارداد تا سررسید مقرر به علت تاخیر در تادیه بدهی ناشی از این قرارداد از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی مبلغی به ذمه امضا کننده این قرارداد تعلق خواهد گرفت از این رو وام و یا اعتبار گیرنده با امضا این قرارداد ملزم و متعهد می شود تا زمان تسویه کامل بدهی ناشی از این قرارداد علاوه بر بدهی تادیه نشده مبلغی معادل ۱۲٪ مانده بدهی برای هر سال نسبت به بدهی مذکور به حسب قرارداد به بانک پرداخت نماید. و به همین منظور وام و یا اعتبار گیرنده ضمن امضا این قرارداد بطور غیر قابل برگشت به بانک اختیار داد که از تاریخ سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی معادل مبلغ مورد قرارداد از حسابهای وام و یا اعتبار گیرنده برداشت و یا به همان میزان از سایر دارائیهای آن تملک کند. اخذ مبلغ مقرر موضوع این ماده مانع تعقیب عملیات اجرای برای وصول مطالبات بانک نخواهد شد.

محسن نوریخس
پاسخ شورای نگهبان در تاریخ ۱۳۶۱/۱۲/۱۱ به شرح زیر است
بسم الله الرحمن الرحیم. رئیس کل بانک مرکزی ایران عطف به نامه شماره ۴۰۹۵/ه مورخ ۱۳۶۱/۱۱/۲۸ موضوع در جلسه فقهای شورای نگهبان مطرح گردید و به شرح زیر اظهار نظر شد عمل به ترتیبی که در چهارصد هفتاد و نهمین جلسه شورای پول و اعتبار تصمیم گرفته شده و ضمیمه نامه

فوق الذکر ارسال داشته اند با اصلاح عبارت تسویه کامل بدهی به عبارت تسویه کامل اصل بدهی اشکالی ندارد و مغایر با موازین شرعی نمی باشد. دبیر شورای نگهبان لطف الله صافی

اگرچه در مورد دریافت سود و وجه اضافی در رابطه با وامهای اعطائی بانکها و دریافت خسارت تاخیر تادیه پس از اعلام نظر مورخ ۱۳۶۱/۱۲/۱۲ آن شورا (نگهبان) مشکل همچنان باقی ماند اما نسبت به وامهایی که طبق قرارداد تنظیمی از سوی بانکها داده می شد مشکل حل گردید و در تاریخ شهریور ماه سال ۱۳۶۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا پس از تصویب مجلس شورای اسلامی به تأیید شورای نگهبان رسید. در قانون مذکور علاوه بر اینکه بانکها صراحتاً از انجام عملیات ربوی طبق ماده ۲۱ آن قانون منع گردیدند عناوین خاصی چون مشارکت، اجاره به شرط تملیک، مضاربه، مزارعه، مساقات و جماله طبق مواد ۷ تا ۱۷ و ماده ۲۰ آن قانون پیش بینی شد که این امر باعث شد مشکل بانکها در رابطه با بازپرداخت مشتریان آنان و دریافت خسارت تاخیر تادیه از بین برود یعنی طبق قرارداد و در غالب عناوین موصوف فوق الذکر بانکها عملاً خسارت تاخیر تادیه را به مطالبات سابق تسری دادند که در نهایت منجر به صدور نامه مورخ ۱۳۶۵/۲/۱۷ از سوی شورای نگهبان به رئیس کل بانک مرکزی گردید.

نامه مورخ ۱۳۶۵/۲/۱۷ بسم الله الرحمن الرحیم. رئیس کل محترم بانک مرکزی ایران با عنایت به فتوای صریح حضرت امام مدظله و اعلامهای مکرر شورای نگهبان بر حرمت مبلغی که به عنوان خسارت تاخیر تادیه دریافت می شود برحسب شکایات متعدد که از سوی مقامات و افراد می رسد بانکها به عنوان تاخیر تادیه نسبت به معاملاتی که قبل از قانون جدید بطور ربوی انجام شده از بدهکاران مطالبه خسارت دیرکرد می نمایند و جواز این حرام مسلم را رسماً به موافقت شورای نگهبان مستند می سازند لازم است صریحاً به کلیه بانکها دستور می دهید که در مطالبه زائد بر مبلغ اصل بدهی به عنوان خسارت تاخیر تادیه یا دیرکرد خودداری نمایند و افرادی را که به شورای نگهبان این استناد واهی را داده اند مورد مواخذه لازم قرار دهید و نتیجه را به شورای نگهبان اعلام نمائید. (۱۵)

دبیر شورای نگهبان لطف الله صافی
طرح موضوع خسارت تاخیر تادیه در مجمع تشخیص مصلحت
افرادی که سابقاً وامهایی از بانکها دریافت کرده و وامهای مذکور مشمول قانون عملیات بانکی بدون

ربا نمی گردید و در بازپرداخت وام دریافتی کوتاهی می کردند موجب ورود زیانهایی به بانکها می گردیدند و بعضاً درخواست استرداد مبالغی را که به عنوان خسارت تاخیر تادیه پرداخت کرده بودند می نمودند و برخی محاکم در این رابطه اقدام به صدور رای بر علیه بانکها می نمودند.

که نهایتاً مجمع تشخیص مصلحت نظام در دی ماه ۱۳۶۸ تحت عنوان قانون نحوه وصول مطالبات بانکها مصوبه ای را به تصویب رساند که این مصوبه در تاریخ ۱۳۶۸/۲/۱۳ به تأیید مقام معظم رهبری و سپس به مورد اجرا درآمد.

مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام
موضوع: قانون وصول مطالبات بانکها، در جلسه مورخ ۱۳۶۸/۱۰/۵ مجمع مورد بررسی قرار گرفت و موارد ذیل به تصویب رسید.

قانون نحوه وصول مطالبات بانکها
ماده ۱. کلیه وجوه و تسهیلات مالی که بانکها تا تاریخ اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب ۱۳۶۲/۶/۸ مجلس شورای اسلامی به اشخاص حقیقی و حقوقی تحت هر عنوان پرداخت نموده اند اعم از اینکه قراردادی در این خصوص تنظیم شده یا نشده باشد و مقرر بوده که بدهکار در سررسید معینه تسهیلات مالی و وجوه دریافتی را اعم از اصل و سود و سایر متفرعات مسترد دارد براساس مقررات و شرایط زمان اعطای این وجوه و تسهیلات قابل مطالبه و وصول است. کلیه محاکم دادگستری و مراجع قضایی و دوائر اجرای ثبت مکلفند طبق مقررات و شرایط زمان اعطا وجوه و تسهیلات، رسیدگی و نسبت به صدور حکم و وصول مطالبات بانکها اعم از اصل و هزینه ها و خسارات و متفرعات متعلقه (خسارت تاخیر تادیه، جریمه عدم انجام تعهد و غیره) اقدام نمایند.

ماده ۲. در خصوص دعاوی که قبلاً راجع به مطالبات بانکها نزد مراجع قضایی مطرح و منجر به صدور حکم شده است و هزینه ها و متفرعات و جریمه تاخیر تادیه و جزاء تخلف از شرط متعلقه که وصول آن به نفع بانک مورد لحوق حکم واقع نشده است، بانکها می توانند تقاضای تصحیح حکم را از مرجع صادر کننده حکم بنمایند. مقررات این قانون در مورد دعاوی که در حال حاضر در محاکم مطرح رسیدگی است نیز اعمال می گردد.

تبصره: دوائر اجرای ثبت اسناد و املاک مکلفند براساس مفاد اسناد و قراردادهای تنظیمی بین بانکها و مشتریان که منجر به صدور اجراییه شده اعم از آنکه عملیات اجرایی خاتمه پیدا کرده یا در جریان اجرا باشد

نسبت به وصول خسارات تاخیر تادیه و سایر متفرعات و هزینه های مربوطه طبق مقررات این قانون عمل نمایند. (۱۶)

اما در مورد سایر اشخاص حقیقی و حقوقی غیر از بانکها کماکان طبق نظریات شورای نگهبان رفتار می شد و محاکم به خسارت تاخیر تادیه رای نمی دادند.

شورای محترم نگهبان نامه ای به شماره ۷۶/۲۱/۵۱۲ خطاب به رئیس محترم وقت قوه قضائیه به شرح زیر صادر می نماید.

حضرت آیت الله یزدی رئیس محترم قوه قضائیه. نامه شماره ۱۹/۴۶/۱۳۳ مورخ ۷۴/۱۲/۲۷ قائم مقام رئیس کل دادگستری استان تهران در جلسه مورخ ۷۶/۲/۳۱ آقایان فقهای شورای نگهبان مطرح و نظر آقایان فقها بدین شرح اعلام می گردد.

نظریه های شماره ۹۴۹۹ مورخ ۱۳۶۲/۸/۲۵ و ۳۸۴۵ مورخ ۱۳۶۴/۴/۱۲ و ۳۳۷۸ مورخ ۱۳۶۷/۱۰/۱۴ فقهای شورای نگهبان به عنوان شورای عالی محترم قضایی در خصوص خسارت تاخیر تادیه شامل چک بلامحل نیز می باشد.

دبیر شورای نگهبان. احمد جنتی
در هر حال شورای محترم نگهبان دریافت خسارت تاخیر تادیه را در مورد چک خلاف موازین شرعی دانسته است. تا اینکه قانون الحاق یک تبصره به ماده دو قانون اصلاح موادی از قانون چک مصوب ۱۳۷۲/۸/۱۱ مجلس شورای اسلامی که مورد تعارض بین مجلس و شورای نگهبان قرار گرفته بود در جلسه مورخ ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام و در اجرای اصل یکصد و دوازدهم قانون اساسی مطرح و به تصویب رسید که متن آن چنین است:

"قانون الحاق یک تبصره به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۵/۲/۱۲ مجلس شورای اسلامی."
ماده واحده. متن زیر بعنوان تبصره به ماده ۲ قانون اصلاح موادی از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۲/۸/۱۱ مجلس شورای اسلامی الحاق می گردد.

تبصره. دارندة چک می تواند محکومیت صادر کننده را نسبت به پرداخت کلیه خسارات و هزینه های وارد شده که مستقیماً و بطور متعارف در جهت وصول طلب خود از ناحیه وی متحمل شده است اعم از آنکه قبل از صدور حکم یا پس از آن باشد، از دادگاه تقاضا نماید، در صورتیکه دارندة چک جبران خسارت و هزینه های مزبور را پس از صدور حکم درخواست کند

باید درخواست خود را به همان دادگاه صادر کننده حکم تقدیم نماید.

مصوبه فوق که مورد تعارض بین مجلس و شورای نگهبان قرار گرفته بود در اجرای اصل یکصد و دوازدهم قانون اساسی در جلسه روز شنبه مورخ ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام مطرح شد و عیناً به تصویب رسید. (۱۷)

رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام . اکبر هاشمی رفسنجانی

بدنبال برداشتها و تفاسیر متفاوت و بعضاً متعارض از جبران خسارت قید شده در قانون الحاق یک تبصره به ماده ۲ قانون اصلاح مواد از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام که بعضی منظور از جبران خسارت را شامل خسارت تأخیر تادیه و بعضی دیگر آنرا در غیر مورد خسارت تأخیر تادیه می دانستند سرانجام مجمع تشخیص مصلحت نظام در تاریخ ۱۳۷۷/۹/۲۱ اقدام به تفسیر مصوبه خود نمود که به شرح زیر می باشد:

نظر مجمع تشخیص مصلحت نظام

ماده واحده. منظور عبارت کلیه خسارات و هزینه های وارد شده... مذکور در تبصره الحاق ماده ۲ قانون اصلاح مواد از قانون صدور چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ مجمع تشخیص مصلحت نظام، خسارات تأخیر تادیه بر مبنای نرخ تورم از تاریخ چک تا زمان وصول آن که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اعلام شده و هزینه دادرسی و حق الوکاله براساس تعرفه های قانونی است تفسیر فوق مشتمل بر ماده واحده در جلسه روز شنبه بیست و یکم آذرماه یکهزار و سیصد و هفتاد و هفت مجمع تشخیص مصلحت نظام به تصویب رسیده است. (۱۸)

رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام . اکبر هاشمی رفسنجانی

آیا قانون الحاق یک تبصره به ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۶ پذیرش خسارت تأخیر تادیه در مورد مهریه است؟

طبق قانون الحاق یک تبصره به ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۶/۴/۲۹ مجلس شورای اسلامی که در مورخ ۷۶/۵/۸ به تائید شورای محترم نگهبان رسیده است آمده: (چنانچه مهریه وجه رایج باشد متناسب با تغییر شاخص قیمت سالانه زمان تادیه نسبت به سال اجرای عقد که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می گردد محاسبه و پرداخت خواهد شد مگر اینکه زوجین در حین اجرای عقد به نحو دیگری تراضی کرده باشند)

هیات وزیران در جلسه مورخ ۱۳۷۷/۲/۱۳ بنا به پیشنهاد شماره ۲۵۴۶/هـ مورخ ۱۳۷۶/۹/۱۲ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و به استناد قانون الحاق یک تبصره به ماده (۱۰۸۲) قانون مدنی مصوب ۱۳۷۶. آئین نامه اجرای قانون یاد شده را نیز تصویب نموده است. (۱۹)

حال این سوال مطرح است که با تصویب قانون فوق الذکر توسط مجلس شورای اسلامی و تائید آن از سوی شورای نگهبان به مفهوم پذیرش خسارت تأخیر تادیه در مورد مهریه نخواهد بود؟ هنگامیکه زوجین در حین عقد مبلغی را بصورت وجه رایج و بعنوان مهریه تعیین می کنند و زوجین پس از گذشت سالیانی از زندگی مشترک درخواست جدائی را از محاکم صالح می نمایند و محاکم خانواده مکلفند وجه تعیین شده در سند نکاحیه را طبق فرمول خاصی که تعیین شده است افزایش دهند و به اصطلاح به نرخ روز زوج را مجبور به پرداخت مهریه نمایند خود قبول خسارت تأخیر تادیه از سوی قانونگذار نبوده است؟

و آیا خسارت تأخیر تادیه غیر از ورود خسارتی است که به لحاظ تغییر نرخ قیمت و شاخص آن مطرح گردیده است؟

البته به نظر می رسد قانونگذار به نحوی عملاً خسارت تأخیر تادیه را در مورد مهریه قابل اجرا ندانسته باشد.

آیین دادرسی مطالبه خسارت تأخیر تادیه با تصویب قانون آیین دادرسی مدنی دادگاههای عمومی و انقلاب مصوب سال ۱۳۷۹ باب نهم و فصل اول و ماده ۵۱۵ آن قانون خواهان حق دارد ضمن تقدیم دادخواست یا در اثنای دادرسی و یا بطور مستقل جبران خسارات ناشی از دادرسی یا تأخیر انجام تعهد یا عدم انجام آن را که به علت تقصیر خواننده نسبت به اداء حق یا امتناع از آن به وی وارد شده است یا خواهد شد همچنین اجرت المثل را به لحاظ عدم تسلیم خواننده یا تأخیر تسلیم آن را از باب اتلاف و تسبیب از خواننده مطالبه نماید عبارت تأخیر انجام تعهد در متن ماده مرقوم قابل تامل می باشد و از مفهوم آن به هیچ وجه خسارت تأخیر تادیه و مطالبه آن ظاهر نمی گردد. بلکه منظور مقنن مطالبه خساراتی است که تأخیر انجام تعهد حاصل می گردد که تادیه دین را به سهولت نمی توان از اقسام تأخیر انجام تعهد دانست مضاف بر این کلمه تقصیر که در ماده مذکور آمده است که مسلماً قصور وارد کننده خسارت را نیز خواهان مدعی خسارت بایستی به ثبوت رساند، همچنین اینکه بایستی خسارات ادعائی از باب اتلاف و تسبیب باشد

که صراحتاً در ماده ۵۱۵ قانون مذکور به آن اشاره شده است همگی حاکی از این است که منظور قانونگذار از ماده ۵۱۵ قانون مذکور اعطاء مجوزی برای مطالبه خسارت تأخیر تادیه نبوده است بلکه تبصره (۲) ماده ۵۱۵ که می گوید... و خسارت تأخیر تادیه در موارد قانونی قابل مطالبه می باشد تنها عبارت قانونی است که مطالبه خسارت تأخیر تادیه را آنهم بطور محدود و با آوردن در موارد قانونی قابل مطالبه دانسته است و منظور از عبارت در مواد قانونی بنظر نگارنده قانون الحاق یک تبصره به ماده ۲ قانون اصلاح مواد از قانون چک مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۰ و ماده واحده تفسیری مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام است که مطالبه خسارت تأخیر تادیه را در خصوص ادعاهای بانکها همچنین ادعای اشخاص حقیقی و حقوقی در خصوص چک های صادره پذیرفته است در ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی که آمده است (در دعوی که موضوع آن دین و از نوع وجه رایج بوده و با مطالبه دائن و تمکن مدیون، مدیون امتناع از پرداخت نموده، در صورت تغییر فاحش شاخص قیمت سالانه از زمان سررسید تا هنگام پرداخت و پس از مطالبه طلبکار دادگاه با رعایت تناسب تغییر شاخص سالانه که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می گردد محاسبه و مورد حکم قرار خواهد داد مگر طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند) دلیلی بر تجویز مطالبه خسارت تأخیر تادیه نخواهد بود زیرا همانطور که قبلاً در مورد مطالبه مهریه به نرخ روز اشاره شد باید گفت مطالبه مهریه به نرخ روز همچنین مفاد ماده ۵۲۲ آیین دادرسی و فوق الاشعار مبنی بر مطالبه دین که آنهم با قید تمکن مدیون و امتناع وی از پرداخت آمده است طبق تغییر فاحش شاخص قیمت ها از شمول مطالبه خسارت تأخیر تادیه خارج بوده بلکه ابداعی است با عنوان مطالبه مهریه و طلب طبق تغییر و افزایش قیمت سالانه.

علیهذا می توان به این نتیجه رسید که اولاً ماده ۵۱۵ آئین دادرسی مدنی غیر از تبصره (۲) آن ماده هیچ دلالتی بر مطالبه قانونی خسارت تأخیر تادیه نخواهد داشت. ثانیاً مفاد مواد ۵۲۲ آئین دادرسی مدنی و قانون الحاق یک تبصره به ماده (۱۰۸۲) قانون مدنی مصوب سال ۱۳۷۶ در مورد مهریه از شمول پرداخت خسارت تأخیر و تادیه خارج است ثالثاً به استناد از تبصره ۲ ماده ۵۱۵ قانون آئین دادرسی مدنی که خسارت تأخیر تادیه را در موارد قانونی قابل مطالبه

دانسته است موارد قانونی آن، قانون مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام می باشد و در غیر موارد آن دریافت خسارت تاخیر تادیه فاقد جایگاه و محمل قانونی است.

پاورقی

۱. دکتر جعفری لنگرودی، محمد جعفر. ترمینولوژی حقوق - بنیاد راستاد خرداد ۱۳۶۳ ص ۲۶۰
۲. دکتر جعفری لنگرودی، محمد جعفر. ترمینولوژی حقوق - بنیاد راستاد خرداد ۱۳۶۳ ص ۲۶۰
۳. دکتر متین دفتری، احمد. آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، جلد ۱. انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد سال ۱۳۷۸، ص ۳۷۸
۴. قانون آیین دادرسی مدنی
۵. قانون مدنی
۶. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

۷. امام خمینی (ره)، ترجمه تحریر الوسیله، جلد دوم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۴۲۳
۸. دکتر معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد دوم انتشارات امیرکبیر، سال ۱۳۶۴، ص ۱۶۳۴
۹. قرآن کریم
۱۰. جابری عربلو، محسن، فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی، انتشارات امیرکبیر، سال ۱۳۶۲، ص ۱۰۲
۱۱. قرآن کریم
۱۲. اردبیلی، مقدس، تلخیص و ترجمه زبده البیان، ترجمه دکتر سید جعفر سجادی، انتشارات عطائی، سال ۱۳۶۲، ص ۲۹۱
۱۳. دکتر متین، احمد. آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، جلد ۱. انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد سال ۱۳۷۸، ص ۳۷۵
۱۴. دکتر کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، قواعد عمومی

۱۵. دکتر مهرپور، حسین، مجموعه نظریات شورای نگهبان، جلد سوم، انتشارات موسسه کیهان، سال ۱۳۶۱، ص ۱۹۸
۱۶. ساسان نژاد، امیر هوشنگ، مجموعه مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام، انتشارات فردوسی، ص ۱۲۲
۱۷. ساسان نژاد، امیر هوشنگ، مجموعه مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام، انتشارات فردوسی، ص ۲۱۰
۱۸. روزنامه رسمی سال پنجاه و چهارم، شماره ۱۵۱۶، مورخ شنبه هفدهم بهمن ماه ۱۳۷۷
۱۹. آئین نامه اجرایی قانون الحاق یک تبصره بماده ۱۰۸۲ قانون مدنی.

فهرست نمایندگی های فروش ماهنامه وکالت تهران

۱. انتشارات آریان میدان انقلاب خیابان منیری جاوید ۶۴۱۶۴۱۲
۲. انتشارات بینامی میدان انقلاب خیابان منیری جاوید ۶۴۰۹۹۲۳
۳. انتشارات آگاه میدان انقلاب ابتدای خیابان انقلاب ۶۴۶۰۹۳۲
۴. انتشارات مجد میدان انقلاب خیابان ۱۲ فروردین ۶۴۹۰۹۹۸
۵. انتشارات خورشید خیابان صور اصر افیل مقابل کاخ داد گستری ۳۹۱۳۸۴۰
۶. دفتر خدمات حقوقی بین الملل تقاطع فرصت و طالقانی ۸۸۲۵۰۷۱۰۵
۷. دانشکده علوم قضایی خیابان خارک دانشکده علوم قضایی ۶۷۰۷۰۲۱۰۴
۸. روزنامه رسمی کشور خیابان بهشت ۵۶۰۲۰۵۰۰۴

شهرستانها

۱. اصفهان. انتشارات ثقیفی خیابان سپه ۲۲۴۵۲۴
۲. اهواز. کتابفروشی بین الملل میدان شهیدا ۲۲۲۵۹۳
۳. اهواز. کتابفروشی رشد خیابان حافظ بین سیروس و نادری ۲۲۱۷۰۰۲
۴. بابل. کتاب وازه بابل خیابان شریعتی مقابل دانشکده فنی مهندسی ۲۲۱۷۰۰۲
۵. رفسنجان میدان شهیدا اول خیابان شهید مطهری کتابفروشی شمسین ۲۲۱۷۰۰۲
۶. رفسنجان ابتدای خیابان شهیدا کتابفروشی ولیعصر ۲۲۱۷۰۰۲
۷. جالوس خیابان امام ساختمان ابادری ۲۲۱۷۰۰۲
۸. کرمان چهارراه ارک مطبوعاتی نوین ۲۲۱۷۰۰۲
۹. کازرون خیابان شریعتی کانون نشر امامت ۲۲۱۷۰۰۲
۱۰. شیراز ساختمان کانون وکلای داد گستری شیراز ۶۲۷۵۶۶۸
۱۱. اصفهان ساختمان کانون وکلای داد گستری اصفهان ۲۲۹۰۲۲
۱۲. مشهد خیابان دانشگاه ساختمان ۶ شماره ۹ طبقه ۴ ۸۵۴۲۴۵۸
۱۳. تبریز خیابان شریعتی شمالی کتابفروشی مولا ۵۵۵۲۲۵۹